

ЗАЙЦЕВ О.

**УКРАЇНСЬКИЙ ІНТЕГРАЛЬНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ
(1920–1930-ті роки): НАРИСИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ
ІСТОРІЇ. – К.: КРИТИКА, 2013. – 488 с.**

У книзі львівського історика Олександра Зайцева інтегральний націоналізм виступає й об'єктом дослідження (як європейське явище), і предметом (як його український різновид). Щоб за сукупністю ідей виявити збіги та відмінності, автор зіставляє інтегральний націоналізм у хронологічних рамках міжвоєнного періоду з фашизмом і націонал-соціалізмом. Аналіз здійснюється під науковим кутом зору, без глорифікації або очорнення носіїв ідеології, без позитивних або негативних емоцій.

На судження й оцінки автора не впливають події Другої світової війни, коли ідеологічні постулати фашизму та націонал-соціалізму переросли у жахливу практику масових репресій аж до геноциду. Торкаючись предмета дослідження, О.Зайцев зупиняється винятково на висловлених у міжвоєнний період ідеях українських націоналістів, цілком відкидаючи добре висвітлений в історіографії подієвий аспект діяльності ОУН. Нарешті, аналіз ідей здійснюється в динаміці. Завжди можна перекоонатися, коли в ідеології націоналістів з'явилися нові риси, у кого їх було запозичено й ким привнесено. Книга є рідкісним зразком дослідження у жанрі інтелектуальної історії, як це й зазначено в її підзаголовку.

Джерельна база дослідження доволі солідна: вісім архівосховищ – українських, російських і польських, десятки періодичних видань міжвоєнного періоду, наукова література на шести мовах. Структура праці струнка та логічна. Окремі нариси присвячено огляду історіографії та джерел, методологічним і теоретичним засадам дослідження, історичному контексту інтегрального націоналізму, розгляду аргументів його критиків – консервативних, комуністичних, ліберальних. У центрі монографії – нариси про «чинний націоналізм» Д.Донцова, «організований націоналізм» ОУН і «творчий націоналізм» Фронту національної єдності (Д.Паліїв, М.Шлемкевич, С.Герасимович та ін.).

Компаративний аналіз українського інтегрального націоналізму, фашизму й націонал-соціалізму перебуває на передньому плані та визначає особливу актуальність праці О.Зайцева. Не зайвим буде вказати, що «вожді» сучасної Російської Федерації ототожнюють усіх, хто прагне утвердити незалежність України, з «бандерівцями», а останніх – не інакше, як із «фашистами». Виходить так, що Кремль переслідує в нашій країні «благородну мету» – «викоренити фашизм». Однак таке твердження позбавлене ґрунту в багатьох аспектах, серед яких треба згадати й такий: у Німеччині ніколи не було фашизму. Коли німецькі націонал-соціалісти прийшли до влади, Й.Сталін наказав називати їх «фашистами», щоб термінологічно не ототожнювати гітлерівський соціалізм із ленінським.

І радянська, і сучасна російська пропаганда на перший план висувують короткочасний (до 30 червня 1941 р.) період співробітництва бандерівців із Німеччиною, оминаючи союзницькі відносини сталінського СРСР із гітлерівським Райхом, перервані, до речі, не з ініціативи Москви. Щоб причини співпраці українських націоналістів із нацистами стали зрозумілими, потрібно досліджувати цю тему як на подієвому рівні (що давно зроблено у світовій історіографії), так і на ґрунті ідеології (це й робить О.Зайцев). Саме останній сюжет у спеціальній літературі трактується надзвичайно політизовано, тобто ідеї націоналістів або ґлорифікуються, або безапеляційно характеризуються як «злочинні». Прагнучи підійти до теми суто по-науковому, автор усе-таки ризикує привернути на себе вогонь із боку обох таборів, які протистоять один одному. А третейський суддя, тобто широка громадськість, із підозрою дивитиметься на спроби О.Зайцева залишитися на ґрунті неупередженої науки. Адже люди можуть сприймати передвоєнні ідеологічні постулати, котрі збігалися в націоналістів і нацистів, тільки в комплексі з власною пам'яттю про наступну війну, особливо про воєнні злочини гітлерівців. Виходить так, що не можна замовчувати збігів в ідеології хоча б тому, що негайно знайдеться той, хто винесе на суд громадськості таке замовчування. Тож слід вітати зусилля автора, який здійснює порівняльний аналіз системно, підкреслює докорінну відмінність носіїв нацистської ідеології від носіїв ідеології інтегрального націоналізму за ознакою наявності або відсутності державності й, останнє за переліком, але не за значенням – відмовляється від спроб ґлорифікувати націоналістів тільки через те, що вони боролися за свободу й незалежність України.

Автор цілком справедливо вказує, що погляд на нацизм як особливий різновид фашизму залишається в наш час панівним. Сам він теж вважає, що націонал-соціалізм – це найуспішніша форма фашизму (с.127). О.Зайцев постійно оперує поняттями «італійський фашизм» і «німецький фашизм». Водночас, здійснюючи системний аналіз, він знаходить чимало рис, присутніх у фашизмі й відсутніх у нацизмі, і навпаки. Достатньо згадати, що Б.Муссоліні зводив фашизм до культу держави, тоді як А.Гітлер – до культу нордичної раси, під якою мав на увазі передусім німецьку. Представники всіх інших рас, у тому числі латинської (тобто італійці), були для нього недолюдками («*untermenschen*»). Усе-таки не треба забувати, що фашистська Італія й нацистська Німеччина виступали союзниками у війні, тож одна ця зовнішня обставина об'єднує фашизм і нацизм набагато тісніше, аніж збіжність в ідеології. За зовнішніми ознаками націонал-соціалізм стояв ближче до комуносоціалізму, ніж до фашизму. Це не раз підкреслювалося публіцистами й кінематографістами. Нарешті, згадаймо про пряму заборону Й.Сталіна називати гітлерівців націонал-соціалістами. Ліві сили у Західній Європі підпорядкувалися цьому табу. Що ж до аргументації О.Зайцева стосовно недоречності терміна «український фашизм», яка розсипана по всій книзі та стосується більшою мірою нацизму, а не фашизму, то з нею можна тільки погодитися.

Кілька слів про вживання терміна «тоталітаризм», яким у роки «холодної війни» об'єднувалися всі три країни з диктаторськими режимами – нацистська Німеччина, фашистська Італія й комуністичний СРСР. О.Зайцев стверджує:

«На практиці фашистська держава в Італії не досягла такого рівня тотально-го контролю над суспільством, як радянська чи навіть нацистська» (с.123–124). Отже, максимальний контроль держави над суспільством був, на його думку, саме в Німеччині, а мінімальний – в Італії. Не варто полемізувати із О.Зайцевим на тему, яка ще не визріла в історичній науці, але слід прояснити позицію рецензента. Я взагалі відділяю за ознакою взаємовідносин держави й суспільства комуністичні країни від демократичних або тоталітарних. Суть у тому, що при комунізмі держава вперше в історії людства не стала над суспільством, а ввійшла в нього всіма своїми інститутами, не втрачаючи власної ідентичності. Натомість суспільство, теж уперше в історії, набуло кістяк у вигляді вертикалей влади – партійної, радянської, чекістської, які сходилися на вершині в одну точку. Саме вона, ця точка, і височіла над суспільством. Усі горизонтальні, тобто економічно не залежні від держави інститути, які завжди структурують соціум, націю або клас, не будучи цілісним кістяком таких спільнот, були або знищені, або вертикалізовані на засадах «демократичного централізму». Тому всі вертикалі влади мали горизонтальні відростки в товщі суспільства, навіть органи державної безпеки, які за своєю побудовою були державою в державі, пронизували по горизонталі всю народну товщу мільйонами примусово наwerbованих інформаторів і так званих «секретних співробітників». Унаслідок цього суспільство втратило власну ідентичність та атомізувалося. Контроль за ним почав залежати тільки від ефективності організаційно-технічних засобів, якими розпоряджались вожді. Іншими словами, цей контроль майже не поступався описаному в романі Дж.Орвелла «1984». Звичайно, комуністичний режим можна назвати тоталітарним, але як тоді називати диктаторські режими принципово іншого типу? Хай уже комунізм називається комунізмом, він абсолютно інший, аніж диктатури, відомі до нього й після нього.

Розділ праці О.Зайцева, присвячений аналізу «чинного націоналізму», вважаю найбільш оригінальним і науково цінним. Мабуть «донцовізм» (таким терміном послуговується автор на с.203) ніколи раніше не виглядав настільки системно впорядкованим і переконливим. Здається, що до монографії О.Зайцева ми недооцінювали постать Д.Донцова. Виявляючи його ідеологічне обличчя, автор задумується, чи був він фашистом? Визнає, що існує низка збігів із фашизмом, більшою мірою – з нацизмом, але є й істотні відмінності (с.234–235). Слід послуговуватися, мабуть, терміном «донцовізм». За ним стоїть фігура самотньої людини без постійних засобів до матеріального існування, тоді як за термінами «фашизм» і «нацизм» стояли держави й народи. Але під кутом зору ідеології доктрина Д.Донцова має всі підстави досліджуватися як оригінальне вчення, на фундаменті котрого розвинулась ідеологія українських націоналістів. Коли завершиться видання 10-томного зібрання творів Д.Донцова, це буде легше зробити¹.

Звичайно, ми аж ніяк не маємо вітати думки Д.Донцова, систематизовані в монографії О.Зайцева. Дозволю собі зупинитися тільки на одному пункті.

¹ Див.: *Донцов Д.* Вибрані твори у 10 т. – Т.1: Політична аналітика (1912–1918); Т.2: Культурологічна та історіософська есеїстика (1911–1939); Т.3: Ідеологічна есеїстика (1922–1932). – Дрогобич; Л., 2011–2012.

Розглядаючи сюжет під назвою «Росія як цивілізаційний ворог», автор зауважує, що Д.Донцов вилучав із текстів у редактованому ним журналі все те, що могло свідчити про схожість у чомусь між Росією та Україною (с.191). Полемізує в даному разі не з О.Зайцевим, а з Д.Донцовим. Якраз між Росією й Україною було та є більше схожості, ніж між будь-якими іншими двома країнами з усіх можливих. Водночас вони цивілізаційно різні. Визнаю, що поєднати ці два протилежних твердження важко, але так воно є. Схожість пояснюється віковим співіснуванням у межах Русі, після чого – століттями цілеспрямованої політичної, економічної й культурної асиміляції українців у Російській імперії. Дуже висока подібність обох народів призвела в кінцевому підсумку до прагнення правлячих кіл Росії привласнити не тільки історичну спадщину українського народу, не тільки його первинну самоназву, але й сам цей народ, оголосивши його «гілкою єдиного російського племені». Проте за ті кілька століть, що минули від розпаду Русі до Переяславської ради, український народ остаточно сформувався як спільнота, різко відмінна від російської. Її окремішність залишається безспірною, але це доводиться утверджувати майданами.

Визначаючи збіги й відмінності в ідеології оунівців і фашистів, О.Зайцев цитує статтю представника ОУН в Італії Є.Онацького, котрий писав: «Чимало українських націоналістів почало називати себе залюбки українськими фашистами й шукати підтримки у італійських фашистів. Вони не добачали, що між українським націоналізмом і італійським фашизмом лежить неперехідна поки що прірва. Фашизм є націоналізмом нації державної, ворожої будь-яким ірідентам, готової всіх і вся принести в жертву культові своєї вже створеної держави» (с.320–321). Плани на майбутнє в націоналістів були різними. О.Зайцев знаходить серед них затятих імперіалістів, які бажали створити державу не тільки на етнічних землях, але до Волги й далі. Так, у «Воєнній доктрині» М.Колодзинського йшлося навіть про Казахстан, причому стосовно місцевих казахів автор був налаштований рішуче: «Вони мусили б згинуть або зредуватися до тої ролі, яку мають індіанці в Америці» (с.271). Маючи справу з такими діячами, глорифікувати націоналістів – річ невдячна. Книга О.Зайцева – зразок об'єктивного й чесного висвітлення нашого минулого.

С.В.Кульчицький (Київ)